

BENGI LÁSZLÓ

TECHNIKA ÉS ERŐSZAK A SZÁZADFORDULÓ NOVELLISTIKÁJÁBAN¹

Ha hihetünk Leo Marx gondolatmenetének, az emberi életvilág 19. század közepétől kezdődő (át)szerveződése folyamán az iparosodás, illetve a technológia fogalmához kötődő kulturális-kognitív mintázatok több szempontból is eltérően alakultak.² Ahogy ugyanis a modern életvitel és a mindennapokban formálódó emberi világtapasztalat számára a tudományos-technikai fejlődés, illetve a természet fölött gyakorolható hatalom mind átfogóbb erejűnek bizonyul, úgy a gépésítést szolgáló találmányok sem maradnak meg a társadalmi-politikai viszonyok modernizálásának igényét és követelményét szolgáló pusztá eszközöknek. A mindinkább technológiaként meghatározódó és megragadottá váló iparosodás ugyanis egyre határozottabban azt a benyomást kelti, hogy a tudományos-technikai haladás a fejlődésnek immár önmagában is elégséges hajtóereje, sőt önnön érvényességéért szavatoló lényege. Eszerint a gépek és az ipari termelés tökéletesedése a 19. század vége felé közeledvén már olyan tényezőnek tekinthető, amely többé nem egyszerűen eszköze, hanem oka és előidézője – sőt bizonyos értelemben célja – a társadalmi és politikai körülmények várt javulásának. Ez a fogalomtörténeti váltás Leo Marx szerint nem függetleníthető azoktól a 19. és 20. századi, erősen kritikai töltetű, esetenként kifejezetten ellenállási mozgalmaktól, amelyek a technikai fejlődésnek és az életvilág gépésítésnek, majd technologizálásának éppen önmagát igazoló voltát, magától értetődőnek vett legitimációját kérdőjelezték, illetve kérdőjelezik meg.

A nem kevésbé ellentmondásos és igencsak differenciált társadalom-, eszme- és kultúr-történeti folyamatokhoz vezető változások részeként a technológia fogalomtörténetében egy olyan elmozdulás is végbemegy, amelynek nyomán mindinkább egy összetett társadalmi-tudományos rendszer lép az egymástól különálló találmányok formájában elgondolt újítás helyébe. Aligha véletlen, hogy többekhez hasonlóan Leo Marx is a vasútban látja megvalósulni ennek egyik első, egyszersmind jól érzékelhető példáját. Hiszen a vasúti utazás és szállítás működőképes, a mindennapok részét képező gyakorlattá váláshoz nem elegendő gőzmozdonyokat építeni, hanem ehhez sínekre, pályaudvarokra, további kiszolgáló intézményekre, speciális és differenciált képességekkel és tudással rendelkező munkaerőre,

¹ A tanulmány az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-18-4 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

² A bevezetésként körvonalazott kérdéskörrel elsősorban lásd Leo MARX, *Technology. The Emergence of a Hazardous Concept*, *Technology and Culture* (51) 2010/3., 561–577.

valamint számos egyéb feltételre is alapvető szükség van.³ Maga a mozdony ugyan lényegi, ám egyre kisebb részletét képezi ennek a mind kiterjedtebb, egyre több mozzanatot maga köré szervező, ekként már mintaszerűen technológiaiként meghatározható rendszernek.

Azzal párhuzamosan, ahogy az iparosodás és gépésítés, a szűkebben értett technika fogalma felől a tapasztalat súlypontja a technológia felé mozdul el, a gépekhez és az ipari termeléshez kötődő szokványos képzetársítások terén is módosulások következnek be. A gépek piszkos, nehézkes, robosztus voltának, fizikai és anyagi meghatározottságának domináns benyomása mellett egyre nagyobb nyomatékkal van jelen a technológia olyan elképzelése, amely annak alapvető tisztaságát, szinte elvont jellegét emeli ki. Még ha ebből nem következik is az antropomorf szemléletmódtól való teljes elszakadás, a technikai rendszerek nemritkán személytelenként jelennek meg: a technológiát a kortársak immár nem annyira jó és rossz megtestesüléseként érzékelik – ahogy gyakorta a gépekre tekintettek –, hanem egy embertől mind jobban függetlenedő logika megnyilvánulásának. Ezáltal viszont a technológia – amint azt Leo Marx a fogalomban rejlő veszélyként hangsúlyozza – morálisan is könnyen semlegessé válhat. Ahogy pedig a technológia elszakad az egyes gépek partikularitásától, és az egész társadalmat átható összetett rendszerré bővül, úgy terjed túl szigorú fogalmi definícióin, és úgy haladja meg korábban körvonalazott, eladdig egyértelműnek tetsző határait is.

A gép képzetkörétől a technológia fogalmi-tapasztalati mintázata felé való elmozdulás jelei a századfordulás magyar novellairodalomban is tetten érhetők. A továbbiakban néhány kiragadott példán keresztül a gépekhez kapcsolódó erőszak jellegének módosulását vizsgálom, és ezen keresztül reflektálok technika és ember viszonyának ezt kísérő változására.

Petelei István *A tegnap, a ma ellen...* című (tárca)novelláját bajos lenne remekműként olvasni; szerzője maga sem válogatta be gyűjteményes kötetbe.⁴ Ugyanakkor nemcsak a cím, de a megjelenés éve is jelképes: a rövid írás 1900-ban látott napvilágot. Ennek fényében a novella három ponttal záruló önmegjelölésében nem túl nehéz a tegnapot – valamint az azt képviselő öreg szereplőt, Harko Pétert – a megmásíthatatlanul múlttá lett 19. századdal, míg a mát az újonnan beköszöntő 20. századdal azonosítani. Jóllehet a novellában az úr és a paraszt, a székelyek és az idegenek, a büszkeség és a megalázottság, a szerzés verejtéke és a pénz csereértéke között feszülő ellentétek is fölsejlenek, a felütésben kibontakozó alapkonfliktus végső soron megerősíti a cím sugallta föltevést. Az öreg családfő egy új vasútvonal miatt kerül összetűzésbe az állam és a rend képviselőivel. Habár a sínek nem éppen a legtermékenyebb tagot szelnék ketté, de olyan földön vezetnének keresztül, amely a Harkók számára a tekintélyt, sőt valamelyest a hatalmat is jelenti. Harko Péter

3 Vö. Wolfgang SCHIVELBUSCH, *A vasúti utazás története. A tér és az idő iparosodása a 19. században*, ford. LACZHÁZI Gyula, Napvilág, Budapest, 2008.

4 A novellát az alábbi kiadásból idézem: PETELEI István, *Összes novellái*, IV., kiad. TÖRÖK Zsuzsa, Debreceni Egyetemi Kiadó – MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, Debrecen, 2014, 487–491.

szemében ezért a vasút nem a jövő ígérését hordozza, hanem olyan ismeretlen-idegen fenyegetést képvisel, amely kétségessé teszi az ősök kemény és becsületes munkáját, a múlt küzdelmeinek itt és most kézzel fogható eredményét.

A századfordulón az az időbeli szembeállítás, amely a vasutat az eljövendőhöz kapcsolta, míg a jelent megelőző múltat a gépektől idegen szemléletmóddal társította, már nem volt mentes bizonyos ellentmondástól: a vasút így annak ellenére válik a jövő század jelképévé, hogy maga még az előbbinek a találmánya.⁵ Petelei novellájában persze magyarázhatja ezt az öreg Harko nézőpontjának, ősökkel sorsközösséget vállaló értékelési távlatának az elbeszélés során domináns érvényesülése. Vagy éppígy láthatjuk a vasútnak az új század szimbólumaként történő kisarkításában az elmaradottság térségi tapasztalatának megnyilvánulását: ami másutt már legalább annyira tartozik a jelenhez, mint a múlthoz, az a Maros táján még mindig egyértelműen a jövő hírnöke. Amikor 1891-ben Petelei a Kolozsvár hasábjain azt fejtegette, milyen módon lehetne gátat vetni a székelyek elvándorlásának szülőföldjükről, a vasúthálózat fejlesztését és bővítését is ennek lényeges eszközeként vette számba: „Módot kell nyújtani arra, hogy az egész Székelyföldet hálózza be a vasút s hogy kihasználatlan erdőterményeink hivatott vállalatok által értékesítsenek s hogy különböző gyárak létesítése által a netán fölösleges kézi munkaerő foglalkoztatást nyerjen.”⁶ Sőt, arra is lehet hivatkozni, hogy a vonatközlekedés fejlődése általában véve is tekinthető a technikai haladás jelképének vagy éppen a történelem metaforájának. Megfontolandó ugyanakkor, hogy a gőzmozdony mint technikai újítás nem önmagában a jövő jelképe – a vele társítódott kognitív attitűdök tehetik azzá. Más szóval a tegnap és a ma címben foglalt ellentétezése nem egyszerűen a vasútközlekedést megelőző és a vonatokkal behálózott kor között feszül. A szembeállítást e tekintetben inkább a múltat, illetve a jelent-jövőt képviselő nemzedékeknek a vasúthoz fűződő eltérő viszonya alapozza meg.

A cím, a ma ellen feszülő tegnap elsősorban természetesen az öreg Harko Péterre utal, aki mintegy önmagát sorolja az ősi nemzedékekkel folytonosságot vállaló múlthoz, mikor

5 Ezt az összefüggést erősíti meg Petelei néhány évvel korábbi, *A Nagy Lidi ura* című novellája is, amelynek zárlatában szintén egy vonatszerelvény megjelenése vezet a főhős föltételezhető halálához. Itt azonban nem erőszakos halálról van szó – a vonat pusztta megpillantása vált ki szélsőséges megrendülést a címszereplőből, aki az elmúlt években a világtól elzárkózva, erejét megfeszítve dolgozott egy találmányon, amely a vasútban tulajdonképp valóra vált. Amikor tehát a szerelvény megjelenik, a hős erőfeszítéseinek hiábavalóságával, munkájának értelmetlenné válásával szembesül, azzal, hogy ami számára csupán vágyként létezett, időközben már tőle függetlenül valósággá lett. A vasút ekként nem a jövőt képviseli ebben a novellában, hanem épp annak a jelenvaló életnek a része, amelyből a hős eddig kivonni igyekezett magát, és amely az olvasó számára kezdettől lehetővé tette a szereplőt sújtó (tragikomikus) időbeli inkongruencia érzékelését. A mű változatairól, továbbá arról a sajtóbeli szövegkörnyezetről, amely már az új század beköszönté előtt a gépek századaként tekintett saját korára, azaz a 19. századra, illetve mindennek a novella értelmezésben játszott szerepéről lásd TÖRÖK Zsuzsa, *Petelei István és az irodalom sajtóközege. Média- és társadalomtörténeti elemzés*, Ráció, Budapest, 2011, 184–189.

6 PETELEI ISTVÁN, *A székely kivándorlás* = Uő., „Csak egy szabályunk van: igazat kell írni!”, *Petelei a hírlapíró és lapszerkesztő*, kiad. KOZMA Dezső, k. n., Budaörs, 2002, 37. (*Magyar–Örmény Könyvtár*, 7.)

a vasutat mindegyre csak ismeretlen betolakodóként képes látni: „a fényes vékony vasvonalat, mint egy kés éle villogott, [...] melyet a töltés tetején végigvontak”. Az erőszak(ként megélt újítás) pedig erőszakot szül, a jövőként jelentkező kihívásra az öreg nem tud más választ adni, mint a pusztításét: „a rontás vágya ágaskodott fel benne. [...] Oh! mi se kellene egyéb, mint hogy a vastalp alá feszítse valaki ezt a szijas bunkót – hogy menne izre-porra a gőgös szörnyeteg.” Ha a történet ennyiben maradna, a novella nem igazán lépne túl az időből kiesett, múltban ragadt ember személyes, egyéni tragédiáján.⁷ A ma akkor válhat az 1900-ban még ténylegesen eljövendő század előképévé, tegnappal való ellentéte pedig két század szimbolikussá tágitott szembenállásává, ha az a különbség is jelentőséggel telinek bizonyul, amely az öreg főhős közelítésmódját a mellékszereplőkétől elválasztja.

A Petelei-novellában többször ismétlődik a kettévágás motívuma: a vasút a Harkók földtagját szeli ketté, az ebből adódó konfliktus pedig átvitten, majd szó szerint is megropantja, kettétöri a főhős életét. Ugyanakkor maga a novella is két részre tagolt. Méghozzá úgy, hogy második része ezzel az önálló bekezdésnyi, időbeli ugrást jelző, rövidségében élesen ható mondattal indul: „A tagot pedig persze ketté vágta.” Időközben, az első részt kitöltő nyitójelenetet követően Harko Pétert tömlöcbe vetették, s bár fogva tartására valódi okot nem találván szabadon engedték, ő mégis magán érzi bebörtönöztetésének szűgyenét. Mintegy ezt vetíti rá a vasútra is: „Mindenkire haragudott. Magára is. Erre az egész új világra, mely nem a régi tekintélyt becsülő tisztos. Itt már minden szabad! S falvak ellenében menve, amint a vasut gőzgépével találkozott, a gőgösen, pőfékelve rohanó vasállattal, az öklével megfenyegette. Az utját vajjon kitől lopták?” A vonat ismeretlenségét azzal próbálja enyhíteni, hogy állatként, majd állati jegyeket viselő szörnyként gondol a szerelvényre: „egyszer oly mély korgás morajlott végig a völgyen, mintha a föld beteg beléből bugyborékkolt volna fel. A vasut jött messziről. – Harko felült... utálattal meredve arra felé, ahonnan böszülten rohant előre a vasállat, füstölve, fujva, sziszegve, éles fütytentyések között.” A novella zárlatában a mind zavartabb, megbomló elméjű Harko Péter vadul nekirohan a közeledő vonatnak, és meghal.

Az öreg családfő azonban nemcsak elszenvedője a kettéosztásnak és megtöretésnek, hanem – legalábbis eleddig – előidézője is lehetett annak: „Az ő tagja! Ma itt akasztott hozzá egy darabot, holnap ott a tulsó felén. A félhatárt elzárhatta, ha megharagitották, mert

⁷ Márai Sándor *A tévedés* című novellájában a régi-korszerűtlen és az új-modern lakás ellentéte még a harmincas évek végén is elsősorban a főszereplő házaspár megöregedésének hangsúlyozását szolgálja. A novellabeli férj és felesége – némi természetes hezitálást leszámítva – egyáltalán nem áll ellenségesen a technikai újításokhoz: „Ha már itt élünk, ebben a században – mondta a férfi –, éljünk találmányaival.” (MÁRAI Sándor, *Mágia*, Helikon, h. n., 2001, 60.) A házaspár mégis hiába költözik a korszerű és kényelmes lakásba, nem találják valódi helyüket a modern – ám közel sem biztos, hogy egyszersmind jobb – környezetben, sőt kapcsolatuk is megromlik. Végül mentve, ami még menthető, visszaköltöznek korábbi otthonukba: „Az ember nem tehet semmit önmaga ellen. Mi, ne haragudj, nem vagyunk már mai emberek. Más századból valók vagyunk. Nem fiatalok már, nem öregek még. Két világ között élünk.” (*Uo.*, 65.)

a dülő-ut az övén vezetett át.” Ahogy tehát a vasút osztja majd ketté Harko Péter tagját, az ő földje is ketté tudta választani a határt, éket tudott verni a közlekedés gördülékeny menetébe. Kétségtelen, a hatalomgyakorlásnak ezt a módját az épülő vonat még akkor is erősen korlátozza, ha a családfő nem ezzel érvel, elsősorban nem erre gondol, mikor nem áll kötélnek, és nem akarja eladni a vasútépítéshez szükséges földdarabot. Ebben sokkal inkább az a szemléletmód játszik közre, amelyet a tag kettős jelentése is sugall: egyszerre utal a test részére, és jelöli metaforikusan a tulajdonolt földet. Így a verejtékkel szerzett tulajdon értéke nem elcserélhetőségéből, hanem a birtokos életéhez való szerves odatartozásából adódik. A tagnak a novella második részét nyitó kettéosztása ekként szinte tükörképszerű viszonyban áll azzal, ahogy a zárlatban a vonat föltehetőleg darabokra vágja a nekitámadó Harko Péter kerekek alá kerülő testét.

Harko avítottan látja a vasutat: ott feltételez (időbeli) szakadást, ahol a változások valójában áthatják és (fizikai értelemben is) összekötik a társadalmat. Aligha mellékes, hogy a novellában utalás sincs arra, hogy a vasútépítő mérnök vagy az ifjú szolgabíró tisztességtelen ajánlattal akarta volna kisemmizni a Harkókat. Szintén jellemző Harko családjának és a többi helybélinek a viselkedése. Amikor a nyitójelenet szóváltása a családfő felindultsága miatt fizikai erőszakba látszik torkolni, az addig inkább csak nézelődő férfiak szinte egyként állnak az öreg mellé. Ám a tag kettévágásának jól érzékelhetően nem tulajdonítanak az ő álláspontjához hasonló jelentőséget, és – igaz, a pontos körülményeket az elbeszélés nem köti az olvasó orrára – át is adják a vonat építéséhez szükséges földterületet, mialatt Harko Péter tömlöcben van, majd székényében kerüli a családjához való visszatérést. Amikor pedig az öreg újra föltűnik, értetlenül és tehetetlenül állnak indulatával, vasút elleni megszállottságával szemben. Még ha Harko Péter családja érthetően nem szorgalmazza is úgy az építkezést, mint a mérnök vagy a szolgabíró, és földjüket továbbra is hagyományos módon, kézi erővel és állatok segítségével művelik, hozzáállásukat leginkább a közömbösség, bizonyos fokú érdektelenség, de semmiképpen sem nyakas ellenszegülés határozza meg. Mintha a technikai haladás, a gépesítés, a vasút kiépítése – függetlenül az általa okozott veszteségtől, egyes régi értékek megkérdőjeleződésétől – számukra már nem visszafordítható, az életvilágot szükségszerűen átható, elkerülhetetlen folyamatot jelentene.

Ha a technológia a századforduló modernizációs tapasztalatában a társadalmat belsőleg és lényegileg átható erőnek bizonyul, akkor a vele szemben megnyilatkozó emberi ellenállás lehetőségei is erősen (ha tetszik: erőszakosan) beszűkülnek: a technika kikerülhetetlen jelenléte folytán a géprombolás mindinkább a szükségszerű önpusztítás gesztusával esik egybe. Nem egyszerűen arról van már tehát szó, hogy a gép ellen forduló – avagy a gép számára akadályt jelentő – ember halála egyfajta technikai „túlerő” következménye lenne, vagy az emberi lényeg megőrzéséért hozott tragikus, jövőbe mutató áldozatként volna

minősíthető. Mintegy maga az ember is a technika alkotta rendszer részévé, legalábbis attól függővé válik, egyre tarthatatlanabbá és időszerűtlenebbé téve az ember és a technika merev szembeállításán alapuló szemléletet. A gépek ellen forduló fölszabadítás szándéka ezért vezeti az embert akaratlanul is egyre inkább önmaga fölszámolásához.

A vasút ehhez hasonló összefüggésben jelenik meg Kosztolányi Dezső – több címen és változatban is ismert, de – leginkább *A vonat megáll*ként emlegetett korai novellájában.⁸ Ida a fővárosból kerül fiatal lányként egy kis falura, ahová édesapját állomásfőnöknek nevezték ki. Ám képtelen kibékülni helyzetével, taszítja a falusi világ és a helyiek paraszti életmódja, reménytelenül visszakívánczik a nagyvárosba. Ez az elvágyódás ölt számára alakot a nagyvárosokat összekötő gyorsvonatban, mely meg sem áll a kis állomáson.

A vasút egyfelől kiterjedt és differenciált, az országot behálózó és átjáró közlekedési rendszerként jelenik meg a novellában. A vonat képes a tér összeszűkítésére és ily módon a nagyváros közelhozására, össze tudja kapcsolni – bár elsősorban virtuálisan, nem valós átszállóhelyként – a kis vidéki települést a fővárossal, miközben szét is választja a közlekedési csomópontokat, valamint a jószerével névtelen, szinte nem is érzékelhető pontként létező kis állomásokat a pálya vonalán. Másrészt az olajozottan, óraműszerűen működő közlekedési rendszer megakasztása, a gyors váratlan megállítása csak azon az áron lehetséges, hogy a lány föláldozza az életét. Aki szembeszegül a technikai hatékonyság logikájával – még ha Ida az azonosulás vágyától hajtva, nem pedig a géprombolás szándékával teszi is ezt meg –, és ezzel mintegy homokszemmé lesz a fogaskerekék között, az szinte elkerülhetetlenül összezúzódik, por és hamu lesz.

Karinthy Frigyes alighanem azok közé az írók közé tartozott, akinek számos írásában ilyen vagy olyan módon megjelennek a modern találmányok, a technikai újítások s vele az az átalakulás, amely ezeknek köszönhetően az életet is mássá teszi, hol elszenvedve, hol még jobban ösztönözve a változásokat. A *Festék* című, 1924-es novellában ugyan korának vívmányai nem jutnak különösebb szerephez, ám az arcfestés ősi technikáján keresztül ez az írás is megidézi mesterséges és sajátosan emberi feszültséggel teli, összetett viszonyának kérdését, az emberi létezés technikai átalakításának-átformálásának problémáját. A történetmondó ugyanis olyasféle lidérces tapasztalatról számol be, hogy partnerének letörölt arcfestéke mögött mindegyre csak újabb festékrétegekre bukkant, egészen addig, hogy a „test ott feküdt a pamlagon, de a fej nem volt sehol”.⁹ Amikor pedig ruháit tépi le testéről, újfent csupán más ruhákra lel, mígnem ráakad az üres pólyára: „De ő nem volt sehol, s a pamlagon gyűrött, szertekuszált rongyok heverték.”¹⁰ Ez a megsemmisítő, semmiig jutó folyamat itt

8 A novelláról, beleértve annak szövegváltozatait, részletesen szól SZILÁGYI Zsófia, *Ida a vasútállomáson*.

A vonat megáll = Uő., *Az éretlen Kosztolányi*, Kalligram, Budapest, 2017, 214–224.

9 KARINTHY Frigyes, *Jelbeszéd*, II., kiad. UNGVÁRI Tamás, Szépirodalmi, Budapest, 1978, 23.

10 Uő., 24.

is értelmezhető úgy, hogy a technika elleni mind következetesebb lázadás egészen addig pörgeti vissza az idő kerekét, amíg a születésig, az emberi élettörténetet megelőző semmibe jut el, képletesen pedig az emberiség léttörténetét törli ki.

Az *Új Íliász*, amelyet még *És a jövő...* címmel, *Riportregény az ötödik évezredből* önmegjelöléssel, néhány apró, humoros illusztráció kíséretében 1928 karácsonyára jelentetett meg a Pesti Napló, nem a test alakításának végső soron az emberiséggel egyidős technikáját veszi górcső alá, hanem egy gépek uralta jövőbe kalauzol.¹¹ A novella énelbeszélője hibernációból ébred egy új, megváltozott, kezdetben ember nélkülinek tetsző világra: „A látvány és a zaj monumentalitásához képest meglepően csekélynek találtam a kép mozgalmasságát. [...] Üresen álltak a terek, s a hidakon egy teremtetten lény sem mutatkozott, vagy legalábbis nem árulta el jelenlétét a nagyvárosoknak ama jellegzetes, hangyabolyszerű sürgés-forgásával, ami nélkül értelmetlen volna az egész.”¹²

Ahogy a történet kibontakozása során gyorsan kiderül, az elbeszélőt sajátosan ellentmondásos viszony fűzi a gépekhez, illetve a technikához. Annak a vágnak a teljességét, hogy évezredekkel később ébredjen fel mesterséges álmából, és így megismerje a távoli jövőt, egy tudós által alkotott gép, Shooover professzor „konzerválógépe” tette lehetővé. Igaz, az újonnan megpillantott világ leírására, a váratlan tapasztalatok megérzőkítésére jószerével alkalmatlan „nemcsak a toll, de ceruza és fotografálógép is”.¹³ A lefagyasztás és fölébredés közt eltelt történésekre mégsem látszik más esély visszakövetkeztetni, mint a szigorú tudományos gondolkodás: „Shooover lángesze, ez a darwini és laplace-i lángész kellett hozzá, hogy a jelenből megállapítsa a múltat”. Nem csoda, hogy a történetmondó a fejlettebbnek tetsző gépekben elsöre az emberi kultúra ismervét véli fölismerni: „Az úttesten nyargalva robog valami autóféle alkotmány. Elöl széles kerekék, oldalt lapos szárnyak, magasra, periszkópszerűen kiemelkedő kormánykerék. [...] Tehát mégis – jó helyen

11 Ember és gép viszonyához Karinthy harmincas évek eleji – tehát az *Új Íliász* után írott – publicisztikájában vö. BALOGH Gergő, *Karinthy nyelvet ölt. Nyelv, technika és felelősség Karinthy Frigyesnél*, Fiala Írók Szövetsége, Budapest, 2018, különösen 107–118. Az *Utazás Faramidóba* és az *Új Íliász* kapcsolatát helyezi középpontba SÁTOR Veronika, *A gép paradoxona. Karinthy Frigyes emberfogalma* = „Itt vagyok én köztetek”. *Tanulmányok Karinthy Frigyes életművéről*, szerk. FRÁTER Zoltán – REICHERT Gábor, Magyar Irodalomtörténeti Társaság, Budapest, 2019, 99–109.

12 A novellát az alábbi kiadásból idézem: KARINTHY, *Jelbeszéd*, II., 283–304.

13 A narrátor ironikus oldalvágása mindeközben arra is rávilágíthat, hogy a novella elbeszélői helyzete – mint nem egy másik Karinthy-történeté – ellentmondással terhelt. Annak ellenére, hogy az énelbeszélő hibernálása folytán a jövőben tért magához, és ott szerzett ismereteiről, tapasztalatairól számol be, szavait egyértelműen a hozzá képest múltbéli olvasókhoz intézi (erre utal az alábbi idézet kiemelt részlete is: „a technika fejlődése minden gátat szétépítve, olyan arányokat és méreteket kezdett ölteni, amiket *a mi, mai természettudományos szemléletünkkel* nem is tudnánk se elképzelni, se megérteni”). Míg azonban a történetmondó jövőbe kerülését indokoltta teszi a hibernálás leírása, arra az időutazásra, amelyet az elbeszélői megszólalás hozzá képest távoli múltba (vissza)fordulása sugall, nem reflektál a szöveg. A jövőből felhangzó elbeszélés frappánsnak tetsző, ám következtelenül kibontott poénja talán mentegethető lenne a kitaláltság sajátos jelzésként, ha ez nem hangoznék erőltetett, sovány vigasszal kecsegtető túlértelmezésnek.

járok! Kultúremberek!” Csakhogy igen hamar kiderül, a furcsa alkotmány az elbeszélő életére tör, és a jövő új világában a gépek fenyegetést jelentenek a még megmaradt emberi kultúrára nézve.

Az a – valljuk be – nem épp váratlan esemény, hogy az örömmel üdvözölt szárnyas autó hamarost az elbeszélőre támad, a novellában Shooover történeti visszatekintése nyomán nyer magyarázatot. Eszerint kezdetben „az akkoriban élettelennek nevezett gépeket az élet hozta létre, az élet használta fel, tulajdon létének felfokozása, tökéletesebb működése irányában. A jármű, akár gépkocsi, akár repülőgép, tulajdonképpen az embertest közlekedő szervének, a lábnak óriásian fejlesztett megoldása volt, ahogy a rádió az ember hangját dobta a messzeségbe, a teleszkóp és mikroszkóp az ember szemét utánozta, végtelenszer erősebb méretekben.” Onnan viszont, hogy „a mi gépgyárainkban, egyelőre persze emberi segítség mellett, a gépeket is gépek csinálják”,¹⁴ Shooover szerint már csak egy lépésre volt, hogy megjelenjék „az első önálló gép (szándékosan nem önműködőt mondom, nehogy félreértésre adjak alkalmat)”. A mérnöki találékonyság tehát olyan gépeket szült, amelyek „egyszer elindítva, mozogtak, táplálkoztak, önmagukat sokszorozták, vagyis szaporodtak”. Nem is várat magára a költői kérdés: „Mi más ez, mint élet?”

Az *Új Íliász* egy olyan – számos népszerű alkotás történetvázában előtűnő – katalizmaszerű fordulat után játszódik, amely szinte teljesen elsöpörte az emberi civilizációt. Jóllehet a világkatasztrófa magyarázata szintén szokványosnak mondható, érdekes módon nem az ember ellen forduló technika okozza a civilizáció összeomlását. A novellában ugyanis önálló, de nem gondolkodó gépekről esik szó: „Külön, önálló, céltalan, emberközponti szemlélettel nézve értelmetlen létet éltek, de határozottan éltek.” Ha komolyan vesszük, hogy a gépeket abban a vonatkozásban nem az értelem vezérli, ahogy az a célszerűség emberi elvárásából következne, akkor ezek az önálló életre kelt alkotmányok elsősorban annyiban jelentenek fenyegetést az ember számára, amennyiben közömbösek iránta, s így gátlástalanul átgázolnak rajta, ha útjukba kerül. Így a civilizáció vesztét nem a technika, hanem egy kozmikus meteorzajlás okozta: a gépek végül is csak kihasználták az abból adódó lehetőséget, hogy a szerves élet számára a Föld szinte egészében lakhatatlanná vált.

A gépi működés technikai logikája épp az emberi értelem felől megmutatkozó idegensége, sajátos közömbössége révén lehet Karinthy novellájában képes arra, hogy átalakítsa, bizonyos értelemben újradefiniálja ember, állat és istenség viszonyát. A legszembetűnőbb

¹⁴ A gépek által előállított gépek rekurzivitása a század elején már közel sem volt egyedi fölismerés. Kosztolányi *Alakok*-sorozatának *Mérnök* című darabjában, mely elsőként nem sokkal az *Új Íliász* előtt, 1927. május 1-jén jelent meg a Pesti Hírlap Vasárnapjában, az ősnemzés látomása rémlik föl: „A kalapács kalapácsot [csinál], a motor motort. Ősnemzés. [...] Egymás által szaporodnak. Mint a párducok, az őserdőben. Huszadik század. Gép, egyre több gép. Hol ennek a határa? Hol ennek a vége, főmérnök úr?” KOSZTOLÁNYI Dezső, *Alakok*, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, é. n. [1929], 82.

változás, hogy az állatok helyét a gépek foglalják el. Méghozzá úgy, hogy egyaránt lehetnek fenevadak és – igaz, csak kivételesen – háziállatok: „Nekem már szolgálom is van az állatok között... [...] Nem harap! Egészen szelíd! [...] aztán Shoooverhez mászott, egyik csövét felemelte, és azzal a mozdulattal, amivel a kutya szokta megnyalni gazdája kezét, ráfektetette alsó karjára. [...] Ez az állat valami porszívóféle gépektől származik.”

Mindeközben azok az emberek, akik túléltek a környezeti katasztrófát, a rejtőzködéssel töltött évszázadok alatt elvesztették minden történeti tudásukat a korábbi korokról. Az első ember, akit az elbeszélő megpillant: „Magas, meztelen, bozontos fejű férfi volt. Szakállából, mely szinte egész arcát elborította, csillogó, dacos szemek villantak felém egy pillanatra. Aztán furcsa torokhangon rikkantott egyet. [...] Ha egy marsbeli külsejű, alumínium ruhába bújtatott, szárnyakkal és villámmotorokkal felszerelt géplény bukkan elé – éppen mert ilyesfélére számítottam, tekintettel az elmúlt harmadfélezer évre: egy pillanatra sem haboztam volna felismerni kései embertársamat. De egy napbarnított, meztelen férfi – bozontos szakállal, mint valami ősember – ebben a korban, ebben a környezetben! / S íme, mintegy igazolva káprázatomat: a következő pillanatban a férfi arccal a földre vetette magát, csakúgy, ahogy valamikor Cortez Ferdinánd előtt Patagónia bennszülöttei. Remegett és hajlongott, s artikulálatlan hangon jajongva ismételtetett egy ismeretlen szót [...]”¹⁵ Míg tehát a gépek „fenevadakká”, az emberek afféle „jámbor vadakká” váltak, akik az elbeszélő – nem kevés gyarmatosítói fölényrel jellemezhető – nézőpontjából szinte már alig különböznek az állatoktól: „mint a majmok...” – jellemzi őket döbrent zaklatottságában Shooovernek. A professzor lakóhelyét pedig úgy írja le, mint egy „odút”, melyben „inkább alom, mint emberi fekvőhely” szolgál alvásra és pihenésre.

Az új kor bennszülötteivel szemben Shooover és az elbeszélő jószerével félistenként jelennek meg. A történetmondó először tréfának tartja a „Shooover, mint vademberek bálványa” helyzetet. Ám a professzor – újfent a gyarmatosításra emlékeztető logikáját érvényesítve – amellet érvel, hogy az adott körülmények között ez nagyon is komolyan veendő vélekedés: „Ezekhez képest az, ami mi voltunk, az, amit mi tudunk, legalább annyira megkülönböztet, fölébük emel bennünket, mint amennyire holmi mitológiai félisten fogalmát emelte önmaga fölé egy nyomorult hellén paraszt képzelete.” Azáltal pedig, hogy az elpusztult élet romjai és maradványai a jövő vadembereinek természetes környezetét alkotják („annyi, mint számunkra a természet világa”), a civilizációt alkotó múltbéli ember a természet teremtményének szerepében találja magát: „ami a régi világból megmaradt, amit ők a mostani világ öröktől fogva létezett tartalmának tekintenek – azt csakugyan mi teremtettük a semmiből, mi, boldogtalan, pórul járt emberistenek!”

¹⁵ Az „elmúlt harmadfélezer év” alighanem sajtóhiba, ugyanis a korábbi, Pesti Napló-beli változatban az elbeszélő még csak 2500 évet töltött fagyasztásban, s ennek nyomát őrizheti a változatlanul maradt utalás.

Az *Új Íliász*ban körvonalazott változások nem merülnek ki tehát abban, hogy a gépek léptek az állatok helyébe. A gép–vadember–emberisten hármasa nem egyszerűen fölváltotta az állat–ember–istenség jelölte rendet, hanem mintegy a korábban kikristályosodott pozíciók fordultak el az azokat egymáshoz fűző kapcsolatok mentén. Az új kategóriák – amolyan (fél)fordulatot követően – az előbbiek határain jöttek létre, sajátos belső feszültséget, kettősséget hozva ezáltal létre. Az állatként létezés beállítottsága így nemcsak a(z önálló) gépek helyzetét jellemzi a jövő világában, hanem valamelyest az új kor ősembereit is. Az emberlét is megoszlan látszik a kataklizmát túlélő jámbor vadak és a régmúltból jött emberek között: míg előbbiek szinte állati sorban tengődnek, addig utóbbiak isteni szerepben tetszelegnek. Csakhogy a jövőbeli világ természetes környezetét megteremtő „emberistenek” mellett a gépektől sem tagadtatik meg az isteninek tetsző természetből, amennyiben – hol „sárkányszerű”, hol „szárnyas” alakban tűnve föl – mitológiai szörnyek karakterjegyei íródnak rájuk.

Karinthy jövőbe vetített történetében a gépek megjelenésével az emberi, állati és isteni léthelyzetek sajátos megoszláson mennek keresztül, miközben az új tapasztalásmódok a korábbiak határain szerveződnek újra. Ez pedig nemcsak azt mutatja meg, hogy a technikai fejlődés miatt bizonyul a társadalmat alapjaiban átható erőnek, hanem azt is, hogy a rendszerré formálódó technológia hogyan billenti ki az emberit szavatoltnak hitt helyéből.